

فهرست مطالب

سخنی با خواننده.....	۹
مقدمه.....	۱۳
۱. زندگی نامه.....	۱۴
۲. شاگردان شیخ حر عاملی.....	۱۷
۳. آثار شیخ حر عاملی.....	۱۹
۴. عصر سیاسی شیخ حر عاملی.....	۲۰

فصل اول: کلیات

۱. تعریف سیاست.....	۲۷
۲. موضوع سیاست.....	۲۹
۳. جایگاه سیاست.....	۳۰
۴. روش شناسی شیخ حر عاملی.....	۳۱
الف) رابطه روش شناسی اخباری و اصولی با اندیشه سیاسی.....	۳۷
ب) تأثیر عنصر زمان و مکان در اندیشه و رفتار شیخ حر عاملی.....	۳۸

فصل دوم: نظام سیاسی

۱. مفهوم نظام و دولت.....	۴۱
---------------------------	----

۴۲	۲. ضرورت حکومت
۴۴	۳. خاستگاه حکومت
۴۶	۴. عناصر دولت اسلامی
۴۹	۵. انواع حکومت
۵۱	۶. سازوکار تشکیل حکومت
۵۳	۷. رابطه دین و حکومت

فصل سوم: حکومت مطلوب

۵۷	۱. تعریف حکومت مطلوب
۵۹	۲. مشروعیت حکومت
۶۰	۳. انواع حکومت مطلوب
۶۲	۴. فقها و حکومت

فصل چهارم: ارکان و سیاست‌های حکومت مطلوب

۶۷	۱. ارکان حکومت
۷۰	۲. سیاست داخلی
۷۰	الف) اصول سیاست داخلی
۷۳	ب) سازوکار اجرای سیاست داخلی
۷۴	ج) حقوق متقابل مردم و حکومت
۷۶	۳. سیاست خارجی
۸۰	۴. منابع مالی

فصل پنجم: تعامل با حکومت جور

۸۳	۱. تعریف حکومت جور یا ظالم
----	----------------------------

فهرست مطالب ۷

۲. جایگاه حکومت جور در اندیشه دینی ۸۵
۳. راهکار عملی زندگی در حکومت جور ۸۷
۴. فرهنگ سیاسی در جامعه تحت حاکمیت حکومت جائر ۹۱

نتیجه گیری ۹۵

کتابنامه ۱۰۱

نمایه ها

- آیات ۱۰۳
- روایات ۱۰۴
- موضوعات ۱۰۵
- اعلام و مشاهیر ۱۱۲
- کتابها ۱۱۴
- مکانها ۱۱۵

سخنی با خواننده

پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی از منظر دینی در راستای شناخت مبانی، سرشت و ساختار آن در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی ضرورتی انکارناپذیر یافته است. ژرف‌نگری در مبانی دینی مشتمل بر عقل و آموزه‌های وحیانی و عرف جامعه اسلامی - ایرانی، شرطی اساسی در پویایی پژوهش‌ها برای دستیابی به الگوی مطلوب حکومت اسلامی در دوره جدید است؛ از این‌رو شناخت، بازخوانی، بازنگری و بومی‌سازی مسائل علم و اندیشه سیاسی، جایگاه ویژه‌ای در این پژوهش‌ها دارند.

بی‌گمان قصد اولیه انقلاب اسلامی هدفمندی و ارتقای کیفیت زندگی مؤمنان بر اساس نص اسلامی بود. لازمه تحقق این هدف، تربیت اندیشمندان فراوان و انجام تحقیقات به‌روز، کارآمد و معتبر علمی بود که در این راستا با راهنمایی استادان و همکاری طلبه‌های فارغ‌التحصیل علوم سیاسی، زمینه شکل‌گیری پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی در سال ۱۳۷۳ فراهم شد. تجربه نو و موفق این پژوهشگران در معرفی بخشی از میراث سیاسی عالمان شیعی و تألیف آثار مستقل درباره مسائل نوپیدای سیاسی، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های این

مرکز و ارتقای آن به پژوهشکده‌ای مستقل فراهم کرد.

این پژوهشکده در راستای ایفای رسالت خود، آثار پژوهشی پرشماری را به جامعه علمی عرضه کرده است؛ از آن جمله می‌توان به تألیف، تصنیف و ترجمه ده‌ها کتاب در حوزه اندیشه سیاسی اسلام اشاره کرد. چشم‌انداز آینده این پژوهشکده تبدیل شدن به مرجعی علمی پیرامون اندیشه سیاسی - دینی است تا بتواند با گردآوری مهم‌ترین تلاش‌ها و اندیشه‌ها به بسیاری از علاقه‌مندان این حوزه، خدمات علمی مؤثری را عرضه کند.

کتاب حاضر با هدف توصیف و تبیین بخشی از تراث فقیهان شیعه در عرصه سیاست پژوهشی، عرضه دیدگاه‌های سیاسی حکومتی فقیهان سلف، استناد مبانی اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی به دیدگاه فقیهان صاحب‌سبک شیعه و عرضه نظام‌واره‌ای از موضوعات و مسائل فقه سیاسی است که برای بهره‌مندی دانشجویان عزیز و طلبه‌های محترم علوم دینی تهیه شده است. امید است افزون بر جامعه دانشگاهی و حوزوی، علاقه‌مندان دیگر نیز از آن بهره‌مند شوند.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم آقای دکتر محمداکرم عارفی، ارزیابان حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر سیدعلی میرموسوی، حجت‌الاسلام و المسلمین آقای ابوالفضل سلطان‌محمدی و دکتر علی خالقی و مدیر گروه حجت‌الاسلام و المسلمین آقای سیدسجاد ایزدهی و مدیر اداره امور پژوهشی آقای دکتر محمود فلاح تشکر و قدردانی کند؛ همچنین از رئیس پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر نجف لک‌زایی که نظارت علمی کار را بر عهده داشته‌اند و مساعدت‌های مؤثر ایشان نقشی اساسی در به سرانجام رسیدن پژوهش حاضر داشت، تشکر نماید. در پایان از اداره نشر پژوهشگاه برای آماده‌سازی و چاپ آن

تشکر و قدردانی می‌شود.

این پژوهشکده در راستای حیات و بالندگی خود از انتقادات و پیشنهادهای علمی استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌ها موجبات رشد و پویایی اندیشه سیاسی اسلام را فراهم کند.

دکتر مختار شیخ حسینی

مدیر پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

مقدمه

تحقیق حاضر بررسی اندیشه سیاسی در آثار یکی از فقها و عالمان برجسته قرن دهم هجری قمری است. از آنجاکه ظهور دین در عرصه سیاسی و شکل‌گیری نظام سیاسی بر مبنای دینی، اهمیت تدوین اندیشه سیاسی دینی را بسیار ضروری کرده است، بلکه پیروزی انقلاب اسلامی ایران با رویکرد فقهی، پژوهش در اندیشه فقهای شیعی در شرایط گذشته و معاصر ضرورت بیشتری دارد. در همین راستا، این پژوهش، مطالعه و بررسی اندیشه سیاسی در کتاب‌های شیخ حر عاملی را که بحث از مبانی فقه سیاسی با محوریت مباحث نظام امامت را مورد عنایت قرار داده است، بر عهده دارد.

هدف اصلی این تحقیق بررسی نوع نظام سیاسی در آثار حر عاملی است؛ بنابراین پرسش اصلی این تحقیق، این خواهد بود که نظام سیاسی مطرح‌شده در کتاب‌های شیخ حر عاملی چه نوع نظامی است و تصویر او از نظام سیاسی در عصر غیبت چیست. فرضیه‌ای که در این تحقیق به آن توجه شده، این است که نظام سیاسی مورد توجه عاملی نظام امامت و دولت ایدئال دینی است که اصالتاً در عصر حضور امکان تحقق دارد؛ اما در عصری که شرایط برای تحقق و اجرای کامل نظام امامت فراهم نیست، دولت‌های جایگزین که بر دو معیار «عدالت» و

«شریعت» استوار باشند، وکالتاً می‌توانند در محدوده وظایف خاص، نقش نظام امامتی را ایفا کنند.

سؤال مذکور از طریق سیر در آثار اندیشور مورد نظر که در دسترس قرار دارد، بررسی شده است. با توجه به اینکه هدف این اثر به تصویرکشیدن نظام سیاسی مطلوب در عصر حضور امام معصوم در آثار شیخ حر عاملی است، روش توصیف و تحلیل مناسب‌ترین روش در نظر گرفته شده است. پژوهش حاضر در روند انجام خود با سلسله مشکلاتی نیز روبرو بوده که مهم‌ترین آن، نبود مباحث تحلیلی و تفسیری کافی از سوی خود اندیشور مورد پژوهش است.

دانشمند صاحب اندیشه اغلب انضباط در طرح متون و نصوص را به گونه‌ای جدی گرفته که مانع از پر و بال زدن اندیشه او در فضای آزاد شده است و این امر پژوهشگر را در دستیابی به آرای شخصی او دچار مشکلات جدی می‌کند. به هر حال تا جایی که فضای علمی موجود اجازه داده، مباحث مربوط به آن در پنج فصل آمده است: فصل اول در کلیات، فصل دوم درباره نظام سیاسی، فصل سوم در مورد حکومت مطلوب از دیدگاه عاملی، فصل چهارم در ارکان و سیاست‌های حکومت مطلوب و فصل پنجم در تعامل با حکومت جور. در پایان این تحقیق یک نتیجه‌گیری نهایی انجام شده که پاسخ به پرسش اصلی را تبیین می‌کند.

۱. زندگی‌نامه

شیخ محمد بن حسن بن علی معروف به «حر عاملی» از بزرگ‌ترین محدثان شیعی است که یکی از بهترین و جامع‌ترین آثار حدیثی را از خود به یادگار گذاشته است. او در سال ۱۰۳۳ قمری در قریه «مشغر» از توابع جبل عامل لبنان چشم به جهان گشود، دوران کودکی و نوجوانی را در زادگاه خود سپری کرد و علوم اسلامی

را در موضوع ادبیات عرب، منطق، اصول و فقه در همان جا فراگرفت. پدر مرحوم عاملی یکی از علمای برجسته جبل عامل بود؛ از این رو او فراگیری دانش را نزد پدر آغاز کرد. در کنار پدر از محضر چند تن از علمای برجسته خانواده اهل علم حر عاملی نیز استفاده برد و پله‌های آغازین دانش و علوم را در همین جا پیمود.^۱

حر عاملی پس از اتمام دوره مقدمات در قریه مشغری، رهسپار یکی دیگر از روستاهای جبل عامل به نام «جبع» شد و تحصیلات عالی خود را نزد استادان برجسته آنجا مانند شیخ محمد بن علی حر عاملی (عمو)، شیخ زین‌الدین بن محمد، شیخ حسین ظهیری و دیگران ادامه داد.^۲

متأسفانه راجع به تحولات و حوادث زندگی شیخ حر عاملی، مطالب زیادی وجود ندارد. در کتاب *أهل الأمل* که درباره زندگی علمای جبل عامل و عالمان دیگر نگاشته شده، تاریخچه زندگی او چنین شرح داده شده است:

محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری مؤلف کتاب، شب جمعه در هشتم رجب سال ۱۰۳۳ در دهکده مشغری [که از قرای شام است] متولد شده و در آنجا از محضر پدرش شیخ حسن و عمویش شیخ محمد و جد مادری اش شیخ عبدالسلام بن محمد و دایی پدری اش شیخ علی بن محمود و دیگران استفاده کرده و در قریه جبع نیز از عمویش بهره‌ور گردیده و از درس شیخ زین‌الدین نواده شهید ثانی و شیخ حسین ظهیری و دیگران استفاده نموده است.

نام‌برده مدت چهل سال در بلاد جبل عامل متوقف بوده و از همان جا دو مرتبه به حج بیت‌الله رفته، سپس به سرزمین عراق رفته و به زیارت مراقد مقدسه ائمه طاهرین علیهم‌السلام موفق گردیده، سپس به خراسان هجرت کرده و به زیارت مرقد

۱. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱، مقدمه، ص ۷۷.

۲. همان.

منور حضرت رضا علیه السلام مشرف گردیده و در مجاورت آستان همایون تا به حال که مدت ۲۴ سال است به سر می‌برد. در این مدت، دو مرتبه به بیت‌الله رفته و دو بار به عتبات عالیات مشرف گردیده است.^۱

شیخ عاملی همان طوری که خودش اشاره کرده، در چهل سالگی جبل عامل را به مقصد ایران ترک می‌کند. درباره عوامل هجرت او به ایران گفته شده اوضاع سیاسی و مذهبی مناسب در ایران که در عصر دولت شیعی مذهب صفوی پدید آمده بود، علت مهم در این تصمیم او به شمار می‌آمده است.^۲

عاملی در سفری به اصفهان که برخی آن را نخستین سفر ورود به ایران دانسته و عده‌ای دیگر آن را سفر بازگشت از زیارت حج شمرده‌اند، با عالمان معروف اصفهان، از جمله علامه محمدباقر مجلسی صاحب کتاب بحار الانوار دیدار می‌نماید و هر کدام به رسم بزرگداشت یکدیگر، اجازه‌نامه نقل روایت به همدیگر اعطا می‌کنند که عاملی آن را آخرین اجازه‌نامه خویش می‌شمارد.^۳

از رویدادهای بسیار مهم سفر به اصفهان، دیدار عاملی و مجلسی با شاه سلیمان صفوی است که آن در تحکیم روابط دو طرف بسیار مؤثر بوده است.

شیخ حر عاملی در سال ۱۰۶۲ قمری پدرش را از دست داد. پدر عاملی در مسیر مشهد در منطقه «بسطام» درگذشت و سپس به مشهد منتقل شد و در رواق مطهر رضوی به خاک سپرده شد. این خبر در حالی به عاملی رسید که او در منا مشغول انجام مراسم حج بود و در همان جا قصیده‌ای نیز بر سوگ پدر سرود. عاملی پس از این حوادث در سال ۱۰۷۷ قمری به مشهد هجرت کرد و آنجا را

۱. همو، أمل الآمل؛ ج ۱، ص ۲۰-۲۵ به نقل از روضات الجنات؛ ج ۷، ص ۳۴۴.

۲. همو، الايقاظ بالبرهان علی الرجعه؛ ص «ح».

۳. همو، وسائل الشیعه؛ ج ۳۰، ص ۱۷۳.

پایگاه علمی و تبلیغی خود انتخاب نمود. او بیشترین آثار حدیثی و فقهی خود را در همین شهر تألیف کرد. شهرت و فرزاندگی شیخ سبب شد شاه سلیمان صفوی منصب قاضی القضاة و شیخ الاسلامی مشهد را به او واگذار کند. احتمالاً عاملی تا پایان عمر از این مناصب برخوردار بوده و در عمل نیز همکاری با نظام سیاسی را ادامه داده است. سرانجام پس از سال‌ها خدمات علمی و دینی - در حالی که ۷۱ سال از عمرش می‌گذشت - در سال ۱۱۰۴ قمری با زندگی وداع کرد و پیکرش در ایوان یکی از حجره‌های صحن حرم امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.^۱

۲. شاگردان شیخ حر عاملی

شخصیت ممتاز علمی حر عاملی ایجاب می‌کرد علما و جویندگان علوم اسلامی از داخل و خارج از ایران، در محضرش شرفیاب شوند و از جلسات درس و بحث او بهره ببرند. مورخان و صاحبان علم رجال از افراد بسیاری اسم برده‌اند که به گونه‌ای در محضر عاملی شاگردی کرده و گاهی از ایشان اجازه روایت که عالی‌ترین مدرک علمی آن روز شناخته می‌شد، دریافت کرده‌اند. در اینجا به ذکر نامی برخی از آنان بسنده می‌شود:^۲

- علامه شیخ مصطفی بن عبدالواحد بن سیار حویزی که وسائل الشیعه و برخی کتاب‌های حدیثی دیگر را نزد حر عاملی فراگرفته است.

- علامه شیخ حسن فرزند حر عاملی که نزد پدر درس خوانده و از ایشان نقل روایت کرده، همچنین شرحی بر کتاب الهدایة فی الاحکام الماثوره اثر پدرش نوشته است.

۱. همو، اثبات الهداه؛ ج ۱، ص «ط - یب».

۲. همان.

- سیدمحمد بن محمدباقر الحسینی اعرجی نائینی صاحب تألیفات بسیاری مانند شرح بدایة الهدایه فی الفقه، الصمدیه فی النحو، شرح زیارت جامعه کبیره و تلخیص کتاب شافی و... .

- مولی محمدفاضل بن محمد مهدی مشهدی که نزد عاملی هم درس خوانده و هم از ایشان روایت نقل کرده است.

- سیدمحمد بن علی بن محیی الدین موسوی عاملی که در مشهد به مقام قضاوت دست یافته و از حر عاملی اجازه نقل روایت داشته است.

- محمدصالح بن محمدباقر قزوینی معروف به «روغنی» مؤلف ترجمه صحیفه کامله، عیون اخبار الرضا علیه السلام، نهج البلاغه، مقامات حریریة و... .

- محمدتقی بن عبدالوهاب استرآبادی مشهدی (م. ۱۰۵۸ق) صاحب کتاب شرح الفصوص.

- سیدمحمد بن احمد حسینی گیلانی دارای رساله در حکم صلاة الجمعة که از حر عاملی اجازه روایت داشته است.

- سیدنورالدین (م. ۱۱۵۸ق) فرزند سیدالمحدثین جزایری موسوی صاحب کتاب فروع اللغات.

- محمدصالح هروی که از حر عاملی اجازه نقل روایت دریافت کرده است.
- محمدفاضل بن مهدی مشهدی که کتابهای احادیث را نزد عاملی خوانده و از ایشان مدرک نقل روایت دریافت کرده است.

- ابوالفاضل محمدصادق مشهدی فرزند حاج قربان علی که چندین سال نزد عاملی فقه، حدیث و تفسیر فراگرفته و کتاب فهرست کافی را تألیف کرده است. او اجازه نامه ای از عاملی گرفته که تاریخ آن سال ۱۰۹۲ قمری ذکر شده و در آخر اصول کافی چاپ شده است.

افزون بر افراد نامبرده، تعداد زیادی از علما و فقها دیگر نیز در محضر شیخ عاملی شاگردی کرده که بیشتر آنان در مقدمه‌ای بر آثار این دانشمند ذکر شده‌اند.

۳. آثار شیخ حر عاملی

شیخ حر عاملی به دلیل علاقه شدید به تألیف و تحقیق، آثار ارزشمند بسیاری از خود به یادگار گذاشته است. آیت‌الله مرعشی نجفی در مقدمه جلد اول کتاب اثبات الهداة اثر حر عاملی به نام ۵۲ اثر و جزوه ایشان اشاره کرده است. آثار حر عاملی در موضوعات حدیث، فقه، کلام، معارف، ادبیات عرب و شروح بر روایات و شعر تنظیم شده است.^۱ مهم‌ترین آثار او عبارت‌اند از:

- وسائل الشیعه، سی جلد دربردارنده یک دوره کامل احادیث شیعه؛
- اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات دو جلد در نبوت و امامت؛
- الجواهر السنیة فی الاحادیث القدسیة؛
- هداية الامة الى احكام الائمة در موضوع فقه؛
- الفوائد الطوسیة (متفرقه)؛
- الفصول المهمة فی اصول الائمة؛
- أمل الآمل، در علم رجال؛
- بدایة الهدایة در حدیث و فقه؛
- الايقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة؛
- اثنا عشر در رد بر صوفیه؛
- فی احوال الصحابة.

۱. سیدمحمد امین؛ اعیان الشیعه؛ ج ۹، ص ۱۶۸-۱۶۹.

- آثار سیاسی: آثار شیخ حر عاملی عمدتاً از نوع حدیثی و روایی است. او در واقع تمام مباحث علمی و اعتقادی را در پرتو روایات به بحث و تحلیل گرفته؛ لذا کمتر از محدوده نص فواتر می‌رود؛ از این رو هیچ یک از آثار او را نمی‌توان به معنای دقیق، اثر سیاسی نامید؛ اما برخی آثار او می‌تواند مباحث و مسائل سیاسی را بیشتر از بقیه منعکس کند که عبارت‌اند از: هدایة الامه؛ بدایة الهدایه؛ الاثناعشر فی الرد علی الصوفیه؛ الفصول المهمه و فوائد طوسیه. در این کتاب‌ها به طور پراکنده و بسیار فشرده، مباحث سیاسی مطرح شده‌اند.

۴. عصر سیاسی شیخ حر عاملی

دوران زندگی شیخ حر عاملی به دو دوره جداگانه تقسیم می‌شود که هر کدام به جامعه و سرزمین خاصی تعلق می‌یابد: دوران اول، دوران زندگی در جبل عامل است که در مجموع چهل سال را در بر می‌گیرد. در این مقطع، شخصیت علمی عاملی رشد می‌کند و اندیشه اجتماعی - سیاسی او شکل می‌گیرد.

زندگی در «جبل عامل» از دو جهت برای او مهم به شمار می‌آید: یکی از لحاظ حضور در متن تمدن و فرهنگ عربی و اسلامی که امکان آشنایی مستقیم و بی‌واسطه آن را برای او فراهم کرده است. محیط علمی و عربی جبل عامل به‌ویژه فضای علمی خانوادگی حر عاملی که بسیاری از فقهای نامدار شیعه از آن خانواده برخاسته‌اند، زمینه رشد و تکوین اندیشه عاملی و آشنایی او با علوم عربی را به گونه‌ای که انتظارش می‌رفت، در او فراهم کرد. او در واقع در حلقه‌ای از فقهای برجسته خانواده بزرگ «حر عاملی» مانند حسن بن علی بن محمد حر عاملی (پدر)، شیخ علی بن محمد حر عاملی (جد)، شیخ محمد بن حسن حر عاملی (جد پدری) و شیخ محمد بن علی

بن محمد حر عاملی (عمو) قرار گرفته بود. برخی استادان نامدار او دارای گرایش‌های اخباری بودند که این امر در گرویدن عاملی به این مکتب بسیار مؤثر بوده است.

دوم از لحاظ اوضاع سیاسی سرزمین‌های عربی است که به عنوان بخشی از امپراتوری عثمانی تحت حاکمیت سلطان عثمانی قرار داشت. عاملی اوضاع علمی و فرهنگی زادگاه خود را در کتاب *أهل الأمل* بسیار رضایت‌بخش توصیف می‌کند؛ اما از لحاظ سیاسی هرگز نمی‌توانست وضع موجود را با بینش سیاسی خود همساز بیابد؛ زیرا: شیعیان بلاد جبل عامل که تحت سلطه سلاطین عثمانی بودند، سخت تحت فشار تعصب سنیان و دچار تقیه شدیدی بودند.^۱

به نظر می‌رسد مسئله روابط شیعیان جبل عامل با دولت صفویه و در کل با ایران که در جنگ با امپراتوری عثمانی به سر می‌برد و فقیهان برجسته‌ای مانند محقق کرکی در خدمت دولت صفوی بودند، بهانه‌هایی در دست سلطان عثمانی قرار می‌داد تا بر سختگیری‌هایشان به مردم جبل عامل بیفزاید.

حر عاملی در شرایط خاص آن عصر امیدی به تغییرات اساسی در اوضاع سیاسی امپراتوری نداشت. او شواهدی بر پیشامد این چرخش در کوتاه‌مدت نمی‌دید. این وضع تأثیر خود را بر اندیشه حر عاملی بر جای نهاده و او را واداشته بود تا «تقیه» را به عنوان یک راهبرد پایدار در زندگی خود مورد ملاحظه قرار دهد.

عاملی سرمایه‌گذاری در حوزه اندیشه سیاسی را به دلایل اجتماعی - سیاسی یا اعتقادی کارآمد ندانسته و در عوض کوشیده است تمام توان علمی خود را در جهت توسعه مسائل اعتقادی و حدیثی به کار ببندد و از اعتقادات مذهبی خود در برابر هجوم فکری مذاهب دیگر و جریان‌های فکری درون مذهبی (اصولی‌ها و

۱. حر عاملی؛ *الایقاظ بالبرهان علی الرجعه*؛ مقدمه سیدهاشم رسولی محلاتی؛ ص «ح».

صوفیه) به دفاع برخیزد.

دوره دوم زندگی عاملی از سال ۱۰۷۷ قمری با هجرت به ایران آغاز می‌شود. ایران در این زمان تحت اداره نظام شیعی مذهب دولت صفویه قرار داشت و ارتباط برخی عالمان جبل عامل با این دولت برای عاملی بسیار قابل توجه بود. زندگی عاملی در ایران با دوران سلطنت شاه سلیمان (۱۱۰۵-۱۰۷۷ق) مصادف بود. شاه سلیمان روابط نزدیکی با علما به‌ویژه ملا محمدباقر مجلسی داشت. از این لحاظ، اوضاع ایران با جبل عامل هرگز قابل مقایسه نبود. وجود آزادی‌های مذهبی و اعتقادی در ایران، او را به هجرت به این کشور تشویق کرد. یکی از تاریخ‌نگاران اسلامی معاصر عوامل هجرت عاملی را چنین تحلیل کرده است:

روی هم‌رفته عوامل زیادی موجب این هجرت و ترک وطن مألوف شد که از آن جمله، رقابت شدید بین سلاطین صفوی و عثمانی بود که کار این رقابت از جنگ و قطع روابط گذشته به آداب و رسوم مذهبی کشیده شده بود... و روی این جهت شیعیان بلاد جبل عامل که در تحت سلطه سلاطین عثمانی بودند، تحت فشار تعصب سنیان و دچار تقیه شدیدی بودند و بالعکس سلاطین صفویه در کشور ایران جداً طرفدار و پشتیبان آنها بوده و عموماً علما را در کارها دخالت می‌دادند و احیاناً بدون مشورت آنها کاری را انجام نمی‌دادند و از وزارت مرحوم سلطان‌العلماء (صاحب حاشیه بر معالم) در سلطنت شاه عباس و وزارت شیخ علی خان زنگنه در زمان شاه سلیمان می‌توان به اهمیت علما در آن زمان پی برد و به‌طور کلی تمام عوامل برای پیشرفت هدف عالی مرحوم شیخ حر عاملی مهیا بود؛ لذا شیخ جلای وطن کرد و اقامت در ایران را بر مراجعت ترجیح داد.^۱

۱. همان، ص «ح - ط».

در عصر سلطنت شاه سلیمان، قدرت و مدیریت سلطان بسیار ضعیف شد و مذهب و روحانیان از استقلال بیشتری برخوردار شدند. یکی از جهانگردان غربی که از نزدیک، ایران آن روز را دیده است، می‌گوید: «جای تعجب نیست که طی سلطنت دو تن از ضعیف‌ترین پادشاهان صفوی، سلیمان و سلطان حسین که روی هم رفته ۵۶ سال از (۱۰۷۷/۱۶۶۶ تا ۱۱۳۵/۱۷۲۲) فرمانروایی کردند، علما را در اوج قدرتشان می‌بینیم. طی این دوره، مجتهدان استقلال خودشان را از شاه کاملاً تثبیت کردند و حق ویژه‌شان را مبنی بر نیابت امام دوازدهم باز پس گرفتند».^۱

در دوران شاه سلیمان، نهاد مذهب وضع بهتری داشت؛ زیرا نهاد سیاست در ضعف و ناتوانی فرورفته بود. شاه تقریباً تمام اختیارات خود را به وزیرش که بر رؤسای کشوری، لشکری و مذهبی نظارت می‌کرد، واگذار نموده بود.^۲

شاه سلیمان مقام‌های روحانی را محترم می‌داشت. او با آنکه مقام «صدر» را به عنوان بالاترین منصب روحانی در ساختار دولت حفظ کرده بود؛ به منصب «شیخ‌الاسلامی» نیز اهمیت فوق‌العاده‌ای بخشیده بود. محمدباقر مجلسی به عنوان شیخ‌الاسلام اصفهان دارای مقام بسیار قدرتمندی بود^۳ و حتی به عنوان «ملاباشی» که به نحوی عالی‌ترین مقام مذهبی به شمار می‌آمد، ارتقای مقام یافت.

عاملی سفرهای بسیاری داشت. او در سفر به اصفهان ضمن دیدار با علما و فقهای نامدار آنجا مانند مجلسی و دیگران با شاه سلیمان نیز دیدار داشت. این

۱. راجر سیوری؛ ایران عصر صفوی؛ ص ۲۱۰.

۲. مریم میراحمدی؛ دین و مذهب در عصر صفوی؛ ص ۶۰.

۳. همان.

ملاقات از لحاظ سیاسی نقطه عطفی در زندگی او به شمار می‌آید؛ زیرا او با حضور در دربار، عملاً بر تحکیم روابط مذهب و سیاست صحنه گذاشت. این دیدار زمینه‌های همکاری عملی او با حکومت را نیز فراهم کرد.

زمانی که او به مشهد می‌رسد، پس از مدتی منصب قاضی القضاة و شیخ الاسلامی آنجا به او واگذار می‌شود و به تدریج از بزرگان علما و استوانه‌های آنجا به شمار می‌رود.^۱

حر عاملی از اوضاع مناسبی که در ایران برایش فراهم شده بود، عمدتاً بهره‌برداری علمی و فکری کرد. او که در جبل عامل به حلقه طرفداران مکتب اخباری پیوسته بود، ایران را مناسب‌ترین نقطه برای گسترش این نوع افکار یافت؛ از این رو مبارزه فکری را در سه جبهه آغاز کرد: جبهه ضد اهل سنت، ضد اصولی‌ها و ضد صوفیه. مهم‌ترین اثر شیخ در محور اول، کتاب اثبات الهداه است و در رد بر اصولی‌ها و برخی شبهه‌های دیگر، کتاب الفصول المهمه را نگاشت و در رد بر صوفیه، کتاب الاثنا عشریه فی الرد علی الصوفیه را تدوین کرد. او در مقدمه کتاب اثنا عشریه خود چنین می‌نویسد: «ملاحظه می‌کنم که بسیاری از ضعفای شیعه از روش گذشتگان و ائمه خویش در احکام شریعت خارج گردیده و به روش دشمنان گرویده‌اند. آنها یک نام دینی برای خویشان ابداع نموده و خود را "صوفیه" نامیده‌اند و به پیامبر ﷺ و ائمه ائمه علیهم‌السلام که بهترین مردمان‌اند، نسبت ندارند و این موجب همسازی آنان با دشمنان کینه‌جو شده است».^۲

او سپس می‌افزاید: رساله‌ای تحت عنوان «الاثنا عشریه فی الرد علی الصوفیه»

۱. محمدباقر موسوی خوانساری؛ روضات الجنات؛ ص ۱۰۴.

۲. محمد بن حسن حر عاملی؛ الاثنا عشریه فی الرد علی الصوفیه؛ ص ۲-۳.

به نگارش در آوردم تا کسی که خواهان هدایت است، با آن ارشاد شود. این مبارزه از جانب مقامات سیاسی نیز حمایت می‌شد و دین یکی از محورهای همکاری مشترک علما با سلطنت به شمار می‌رفت. عاملی همکاری‌های فکری و عملی با دولت را در جهت تبلیغ افکار خود بر هر نوع انتقاد یا طرح مباحث جنجال‌برانگیز سیاسی ترجیح می‌داد.